

Irena Vaňková | Kognitivní lingvistika, řeč a poezie (Předběžné poznámky)

I. ÚVODEM: O KONTEXTU

Přibližně v posledním dvacetiletí vidíme ve světové lingvistice zajímavý pohyb. Ne už „od věty k textu“, „od systému ke komunikaci“. Do hry se dostávají ještě jiné dimenze jazyka, spjaté s jeho antropologickou povahou, vyplývající ze souvislosti řeči s lidskou myslí, myšlením a zkušeností, s kulturou. Kognitivní aspekty jazyka (a možnosti zkoumat prostřednictvím jazykově významových struktur principy fungování lidské mysli) se dostávají do popředí prostřednictvím kognitivní lingvistiky. Z množství jejích odnoží a směrů je zřejmě nejznámější koncepce amerických vědců G. Lakoffa a M. Johnsona.

Zprvu nezávisle na americkém kognitivismu se začal v 80. letech 20. století v polském Lublinu formovat přístup zastřešený pojmem „jazykový obraz světa“, zpočátku v souvislosti s etnolingvistikou. Mohli bychom říci, že tato varianta kognitivismu je nám jakožto Čechům ve svých myšlenkových východiscích a cílech, ale i v metodách zkoumání daleko bližší, neboť je zřetelně „evropská“, mj. i důrazem na sepětí jazyka s kulturou. Přitom zohledňuje jako základní principy utváření obrazu světa v jazyce (a v lidské mysli) to, co staví na první místo i kognitivní lingvistika americká: tělesnost (a antropocentrismus), pojmovou metaforu, teorii kategorizace na základě prototypu/stereotypu.

I u nás se už dávno pocituje potřeba najít a lingvisticky etablovat takový přístup k jazyku, který by primárně vycházel z faktu, že jsme lidé a (mateřská) řeč je pro nás způsobem myšlení a rozumění světu; že je řeč těsně spjata s lidskou kognitivitou a kulturou a že je žádoucí zkoumat jazykové jevy nejen jako průsečíky systémových vztahů ani netoliko v rámci jejich fungování v komunikaci, ale též jako poukazy ke skutečnosti, tak jak ji vnímají a pojmově utvářejí lidé: lidé

jako velmi zvláštní biologický druh se specificky utvářenou centrální nervovou soustavou – a myslí – a rovněž jako příslušníci určitého kulturního společenství. Možná ovšem něco takového dosud hledali spíše filozofové nebo vykladači uměleckých textů (připomeňme např. kulturní sémiotiku tartuské školy, u nás dobře známou). V jazykovědě samé však u nás zatím nebyl kognitivně-kulturní přístup k jazyku teoreticky a metodologicky propracován a jako významnější (a vůbec „regulérní“, vědecký) proud lingvistického bádání se neprosadil.¹

Co se týče filozofie, jistě můžeme v tomto směru odkázat k střeoevropské tradici utvářené Herderem, a hlavně pak Humboldtem, přes Cassirerovu *Filozofii symbolických forem* (viz dále), k Weisgerberovi a dalším.

Od těch, kteří bývají jmenováni jako předchůdci zkoumání jazykového obrazu světa,² však přeskočme ještě trochu jinam, ke zcela zásadním vlivům evropské fenomenologické a hermeneutické filozofie: k Husserlovi, Heideggerovi, Arendtové, Merleau-Pontymu, Gadamerovi aj. Podněty dané studiem fenomenality věcí, jejich „jevení“, lidského vnímání a intencionality ve vztahu k předmětu (a světu vůbec), různých aspektů tělesnosti apod., a také ovšem nově otevřená problematika rozumění a smyslu, povahy dialogu, transcendence

---

¹ Česká jazykověda se ve svých hlavních proudech věnuje zatím spíše jiným problémům, zajímají ji zejména vlastnosti jazyka jakožto systému, a pak ovšem to, jak se systémové vlastnosti realizují v komunikaci. Jde tu o jazykovou komunikaci v celé její společenské šíři i o komunikáty samy, jak se v nich projevují prvky či aspekty „systémové“ i „pragmatické“, jak se v nich realizují osobnosti komunikantů, jejich zvláštnosti, záměry a cíle, strategie, manipulativní techniky apod., a čím se vyznačují ty či ony komunikační situace, styly, texty. Ony hlavní proudy bychom mohli označit jako lingvistiku strukturní, resp. strukturně-funkční, a lingvistiku orientovanou komunikačně, resp. pragmaticky. Vzhledem k nim představuje kognitivní lingvistika komplementární přístup, akcentující – oproti strukturalistickému důrazu na vztahy mezi prvky systému i oproti akcentaci faktorů pragmatických, tj. toho, co je spojeno s komunikanty a komunikační situací vůbec – třetí aspekt znaku: sémantiku, vztah „věci a slova“, tak jak se promítá ve významu, jak je pojmově reflektován člověkem a lidským společenstvím, utvářen v kognitivních strukturách, podmíněn psychofyzickým ustrojením člověka i kulturním společenstvím, které ho zásadně modifikuje.

² Polští autoři uvádějí, že zkoumání jazykového obrazu světa se opírá zejména o dva myšlenkové proudy. Jedním z nich je právě zmiňovaná německá humboldtovsky orientovaná filozofie, druhým práce amerických etnolingvistů Sapira a Whorfa a jejich přívrženců (podrobněji srov. zejm. ANUSIEWICZ 1995).

ve vztahu k druhému jsou i pro jazykovědu (jako obecný rámeček rozumění světu, člověku a jazyku) klíčové.

Počínaje Patočkou se k jazyku, ovšem ve filozofickém, nikoli lingvistickém kontextu, zajímavě vyjadřují i současní čeští filozofové; připomeňme, že pro pozdního Patočku je základní čtverností toho, co ukotvuje člověka do bytí, „tělo, společenství, jazyk, svět“ (srov. Patočka 1995). Jazyk se v této souvislosti chápe jako „struktura na půli cesty“, jako něco, co nám od počátku „ustavičně artikuluje svět“, jako „průhledné prostředí, které si neuvědomujeme a které přes tuto průhlednost a navzdory ní nás determinuje“, musíme sice „tvořit v jeho drahách“, přitom však „tyto dráhy nám nezamezují jít dál a dál“ (IBID.: 130). Z. Kratochvíl hovoří o tom, že ve vztahu věci a slova se stýká horizont slova s horizontem jazyka, že „slovo v řeči a věc na světě si navzájem odpovídají“ (KRATOCHVÍL 1996: 50).

Duchovní klima se pomalu proměňuje a je to patrné nejen ve filozofii; interdisciplinarita se mění v transdisciplinaritu, v teorii vědy se mluví o „prolomení bariér mezi obory“ (ROOSEVELTOVÁ 2003). Transdisciplinární povahu má ostatně také kognitivní věda (THAGARD 2001), v jejíchž intencích přistupuje k jazyku i kognitivní lingvistika a učení o jazykovém obrazu světa (podrobněji srov. VAŇKOVÁ A KOL. 2005).

Někteří badatelé poukazují k tomu, že kognitivní lingvistika postarádá vědecké metody podobné např. strukturalistickým, např. „algoritmizovatelnost“ postupů; zkoumání, které má jinou povahu a navyklým paradigmatům neodpovídá, striktně odmítají. Je ovšem, domníváme se, namístě, aby tu vedle jazykovědy „algoritmizující“ byla i ona „rozumějící“ a abychom se pokusili pochopit oba přístupy k jazyku jako komplementární a vzájemně přínosné. O tom, že je to možné, se můžeme přesvědčit mnohde, explicitně o tom píše např. JANDA (2004). V jejím článku se ovšem dovíme také, že to, co se dnes označuje jako kognitivní lingvistika (míní se tím ostatně věci velmi různé), nebývá zprvu takřka v žádném jazykovědném kontextu nijak vřele vítáno, že to bývá prováděno rozpaky nebo přímo arogancí, vnímáno jako podivně nevědecké apod.⁵ V polském prostředí se však často bez rozpaků kombinují strukturní metody zkoumání s přístupem kognitivním, shledá-li to badatel plodným.

⁵ Kognitivista by řekl, můžeme parafrázovat americkou badatelku, že je to proto, že to odporuje pojmové metafoře „lingvistika je exaktní věda“ (JANDA 2004: 14).

Univerzální a relativní, „oči a brýle“

V každé učebnici obecné lingvistiky a dějin jejího zkoumání najdeme pasáže o univerzálních (tedy o tom, co je společné všem jazykům) a specifikách (o tom, co je pro daný jazyk/dané jazyky jedinečné). V novějším pojmosloví bývá řeč o univerzálním a relativním. Obojí je pannou a orlem jediné mince. Přesto dosud existují dva protichůdné názory na povahu lidského poznání ve vztahu k jazyku, podle toho, jak závažná úloha se (mateřskému) jazyku v náhledu na realitu připisuje. Univerzalisté tvrdí, že to podstatné je pro lidi jakožto příslušníky jednoho biologického druhu společné a stejné; že lidstvo sdílí jakousi „psychickou jednotu“, a to, v čem se lišíme (a v čem se liší naše jazyky), má jen marginální povahu. Podle relativistů se naopak ve svém prožívání a kategorizaci světa různíme podle toho, jaký mateřský jazyk jsme v útlém dětství přijali a rozvíjeli ve svém kulturním společenství; tento jazyk se podle oblíbené relativistické metafory stává brýlemi, kterými hledíme na svět.

V duchu této metafory bychom mohli říci: ano, takové brýle bezesporu nosíme (a možná i několikery na sobě, když si představíme ještě řadu všelijakých druhotných sémiotických systémů, společensko-kulturních, jak o nich mluví třeba Lotman). Pod brýlemi však máme oči: tělesné, našemu lidskému druhu příslušející neurofyziologické a psychologické ustrojení. Víme z mnoha různých kontextů, že „přírodu“ (vrozenost, tělesnou, psychofyzickou danost) a „kulturu“ (sociální struktury, výchovu a učení, vliv prostředí a kulturního společenství s jeho dějinami a tradicí) od sebe nelze striktně oddělit, že člověk je utvářen součinností obojího principu. Ve vztahu k jazyku to je podobné. A zkoumají-li se kulturní odlišnosti, ono relativní, dobře víme, že podkladem, který toto zkoumání a srovnávání umožňuje, je právě univerzalita a konstantnost ještě hlubších (hloubkových či hlubinných) struktur lidské mysli (a „těla“).

Rozlišují-li slovanské jazyky ve své slovní zásobě více druhů emocí než angličtina, tvoří-li a používá-li se v nich více zdrobnělin apod., můžeme z toho vysuzovat leccos o tom, jaký přístup ke světu je vlastní jejich mluvčím. Chybí-li např. v polštině nebo v češtině ekvivalent anglického *babysitter* nebo *pet* ve smyslu zvířete chovaného doma pro zábavu (nikoli pro materiální užitek), svědčí to třeba o tom, že naše kulturní společenství ve svém způsobu života takové výrazy nepotřebovala, protože jejich svět fungoval na jiných principech než ten angloamerický (srov. VAŇKOVÁ A KOL. 2005). Zároveň však prav-

děpodobně najdeme v každém jazyce slovo pro *bolet* anebo pro *dítě* či *zvíře* (znovu ovšem: bude možná rozdílný okruh toho, co všechno pod daným označením bude zahrnuto).

Zkušenostní realismus a antropocentrismus

Podle Lakoffa a Johnsona by měl být základem vědeckého přístupu ke světu a člověku **zkušenostní realismus** (v jejich pracích se vymezuje vůči „mýtu objektivismu“, srov. LAKOFF – JOHNSON 2002: 203n). Lublinští autoři tu hovoří ještě konkrétněji o **antropocentrismu** – ten má ovšem mnoho poloh a podob, ale v každém jazyce se uplatňuje s různou intenzitou na všech sémantických rovinách.

Člověk je mírou všech věcí, jak víme už od antiky, a platí to dvojnásobně i v případě významů, které jsou de facto lidskými výtvoři. Významy fungují (a lingvistika je má za úkol adekvátně vymezovat) vždy v relaci k lidským parametrům, např. k rozměrům lidského těla (srov. *velký* × *malý*, *sousto*, *krok*, *hrst*), k možnostem člověka co do fyzického a smyslového vybavení (*slyšitelný*, *červený*, *těžký*, *slaný*), vzhledem k jeho prospěšnosti (*jedlý*, *užitečný* × *škodlivý*, *nebezpečný*) apod. Jazykový obraz světa (viz níže) je vždy hodnotící a kritériem hodnocení bývá právě lidské stanovisko.

Mluvíme např. o malé červené jedovaté houbě. Třeba pro mravence ovšem neexistuje houba jakožto houba, a navíc předmět takto člověkem označený není z mravenčí perspektivy *malý*, a také pojem *jedovatý* funguje na pozadí antropocentrickém (tedy: jedovatý pro člověka, vzhledem k člověku). V jazyce a jazycích také nemůže být zohledněno, jak a zda vůbec vnímají mimolidské bytosti např. červenou barvu, neboť to není principiálně možné. Barvy, jak víme, nejsou inherentními vlastnostmi předmětů. Pokud bychom chtěli být „objektivní“, nikoli antropocentričtí, museli bychom vycházet z vlnových délek a vůbec z údajů získaných měřicími přístroji – které ovšem také vytvořili a obhospodařují lidé; antropocentrismu se tedy nikdy úplně nezbavíme, zejména ne v souvislosti s přirozeným jazykem (a též s jeho reflexí).

Matematické a matematizovatelné nadto beztak nepřináší hodnoty relevantní v kontextu přirozeného světa, světa prožívaného člověkem jakožto primární a zcela základní horizont jeho života: tedy světa, o který jde humanitním vědám. Pokud jsme zmínili Patočkův pojem **přirozený svět**, měli bychom znovu poukázat na jeho korespondence s jazykovým obrazem světa, a připomenout také Ga-

damerovu tezi o **předporozumění světu**: neboť právě v mateřském jazyce se více či méně zřetelně ukazují struktury, které toto předporozumění nesou, právě z jazykových dat je lze interpretovat.

II. ZÁKLADNÍ POJMY KOGNITIVNĚ-KULTURNÍHO PŘÍSTUPU K JAZYKU

1. *Jazykový obraz světa*

Tento pojem byl poprvé užít (a posléze také rozpracován) lublinskými vědci, dnes je běžný snad na všech polských jazykovědných pracovištích; nejde ovšem jen o pojem, ten metonymicky zastupuje celý způsob zkoumání jazyka, přístup k jazyku. Na základě jazyka – to je jeho hlavní tezí – lze totiž zjistit, jak dané jazykové společenství konceptualizuje, prožívá, hodnotí a sdílí svět, v jakých souřadnicích mu rozumí, jaké jsou základy jeho kultury (BARTMIŃSKI 2001).⁴

Odtud je ovšem jen krok k pojetí jazyka jako základu národní svébytnosti a kultury. V jazyce je totiž obsažena interpretace (nikoli „odraz“) skutečnosti, souhrn/struktura soudů o světě vlastní určitému společenství. Mohou to být soudy buď fixované v samém jazyce (v jeho gramatických formách, slovníku, frazeologii, příslovích, všeobecně známých textech – folklor, sdílené umělecké texty, šlágry, vtipy), nebo jazykovými formami pouze implikované a interpretovatelné z určitých textů (srov. TOKARSKI 2001).

Jazykový obraz světa je **antropocentrický** (a v souvislosti s tím také **etnocentrický** a **geocentrický**), **naivní**, **subjektivní** (resp. **intersubjektivní**), „**předsudečný**“. Ve své základní poloze vychází z perspektivy „člověka z ulice“, průměrného mluvčího daného jazyka, příp. dítěte (srov. např. TOKARSKI 2001; VAŇKOVÁ A KOL. 2005). Často bývá v rozporu s obrazem „vědeckým“. Dobře víme, že *velryba* není „velká ryba“, víme, že východ a západ slunce nemá s pohybem slunce nic společného, ale v pojmenování a v základu svého vnímání světa se držíme naivního pohledu. Nebezpečné konsekvence ovšem může mít, pokud nerozlišujeme předsudečný, generalizovaný obraz věci a realitu samu např. v souvislosti s národnostními stereotypy, stereotypy povolání apod.; to ostatně už dávno reflektuje sociologie i sociolingvistika.

Jazykový obraz světa je mnohvrstevnatý; základní polohou je však ta jeho modalita, která je spjata s běžnou, každodenní komunikací

⁴ Podobné zacílení mají též zkoumání ruská, srov. zejm. APRESJAN 1995 nebo ARUTJUNOVA 1999.

a tvoří základ všech dalších stylových a komunikačních sfér. Jazykový obraz světa je také dynamický ve svém vývoji. Třebaže jeho základ zůstává takřka neměnný, ukazuje proměny společenských hodnot a vůbec změny ve vnímání a prožívání světa a různých jeho výseků. K tomu poukazují zejména texty publicistické, reklamní apod., prezentující ze své podstaty velmi specifický obraz světa. Pro nás je však nadmíru zajímavé, jaký význam lze v souvislosti se zkoumáním jazykového obrazu světa připisovat **uměleckým textům** (viz dále).

2. Tělesnost

„Okolní svět je partnerem v rozhovoru, jež vede s ním naše tělo“ (HOGENOVÁ 2002: 41).

Téma tělesnosti je v současné fenomenologicky orientované filozofii silně exponováno (srov. např. jen citace v právě uvedeném zdroji), a nejen tam, tělo a tělesnost se v souvislosti s myslí, subjektivitou a intersubjektivitou zkoumá jinak (se snahou překročit karteziánské „subjekto-objektové“ pojetí) i v přírodních vědách. Připomeňme také medicínu a přístupy hledící na člověka jako na bytost psychosomatickou.

Kognitivní lingvistiku ovšem zajímá hlavně to, že zásadní místo tělesnosti v naší kognitivě a vztahu ke světu vůbec lze interpretovat právě z běžně užívaného jazyka. Tak např. v rámci frazeologie zaujímá přední místo (kvantitativně i kvalitativně) tzv. somatická frazeologie – ve frazémeh se velmi často vyskytují např. hlava, oko a oči, ruka, srdce, ale třeba i vlas či nehet. Názvy částí lidského těla se běžně (na základě metaforického nebo metonymického přenesení) používají pro označení velkého množství věcí, tělo je počítadlem (prsty) a pomůckou při určování kvantity a míry (délkové míry *stopa, palec, loket, krok*, výrazy jako *hrst, lok, sousto*). Slovesa vztahující se primárně k tělesnosti, pohybu, smyslovému vnímání, manipulaci s předměty v prostoru apod. nabývají řady významů přenesených, odkazujících k emocím, kognitivním procesům, sociálním vztahům, komunikaci aj. (*jít dál, tlačit na někoho, táhnout někoho, viset na někom, nést odpovědnost, plazit se před někým, stát pevně na zemi*). V tělesnosti a prožívání těla ve vztahu k prostoru má původ postupné konstituování mluvnických osob a zájmen, ale i předložek či některých adverbů, jak ukazuje na četných příkladech z etnologických výzkumů např. už Cassirer (srov. CASSIRER 1996: 154n).

Nedá se tedy přímo říci, že by důraz na tělesnost v úvahách o člověku byl pro nás Evropany závratnou novinkou, tak jak to možná někdy prezentují američtí kognitivisté. Ale v kontextu, který předsta-

vují ve svých knihách, nacházíme řadu zajímavých podnětů (nehledě na onen kontext uvažování sám jakožto základ specifického lingvistického přístupu). Připomeňme zde zejména konceptuální/představová schémata (*image schema*), jimiž je člověk primárně ukotven do světa (vycházejí ze zkušenosti subjektivně prožívaného těla) a jejichž fungování lze interpretovat z jazyka (frazieologie, typických kolokací, významové struktury výrazů, přenesených významů). Například schéma „nádoba“ (*container*) můžeme nalézt v základu takových vyjádření jako: *být plný očekávání; mít/nosit [tu křivdu] pořád v sobě; uzavřený nebo otevřený člověk; prázdný/plný; vyprázdněný/naplňný život; mít prázdnou hlavu; mít v hlavě piliny; mít plnou hlavu starostí; mít děravou hlavu/paměť; nosit někoho v srdci; slova plná bolesti*. Jiný příklad: schéma „spojení“ je přítomno v pozadí mnoha vyjádření zejména o sociálním kontaktu (*mít na někoho spojení; navázat známost; zpřetrhat pouta; úvazek, závazek, svazek [manželský]; je uvázaná u dětí; upoutat někoho; být pevně spjat s něčím; upínat se k někomu/něčemu; spojují je pouta přátelství*). Alespoň připomeňme další schémata jako „nahore × dole“, „cesta“, „centrum × periferie“, „část × celek“, „cyklus“ aj. (srov. zejm. JOHNSON 1987).

3. Konceptuální metafora

Zásadní roli v kognitivně orientované lingvistice hraje **teorie konceptuální metafory**. Metafora se tu chápe jako přirozená součást lidského vnímání světa, každodenního prožívání, myšlení, zkušenostních struktur, a tedy též konceptualizace, pojmotvorných procesů. Právě ty jsou těsně vázány na jazyk; to, co běžně říkáme, prozrazuje, že lidský pojmový systém má metaforickou povahu.

Metafora je primárně záležitostí pojmovou a pojmotvornou, její vyjádření v modu jazyka je až sekundární a v rámci jedné pojmové metafory se může reálně užívat velké množství jazykových realizací (a potenciálně ještě další). Podstatou metafory je proces, v němž se struktura zdrojové oblasti (*source domain*) přenáší do oblasti cílové (*target domain*). Zdrojová oblast mívá přitom základ v (smyslově, tělesně, jednoduše představitelné, konkrétní) zkušenosti, cílová je naopak abstraktní, taková, jaká by se jen těžko vyjadřovala bez možnosti využití metafory: jde např. o emoce, vztahy, procesy intelektuální povahy, ale také např. o čas. Tak např. myšlenky/teorie/díla mají v dimenzích jedné konceptualizace povahu lidí a jejich fyzického života (*rodí se; jsou věčně živé nebo neživotné*, případně *dávnou mrtvé*; mohou však být *vzkříšeny*; také mají rodiče *[otec moderní*

biologie], mohou být dosud v plenkách apod.). Jiná konceptualizace ukazuje myšlenky (nebo i celé myšlenkové systémy, vypsané v knihách či textech vůbec) jako jídlo, potravu: můžeme je vnímat jako nezáživné, *prokousat se jimi, trávit/strávit je*, můžeme je přímo nazvat *duševní potravou* (srov. LAKOFF – JOHNSON 1980/2002).

4. Kategorizace, význam, konotace

V souvislosti s vymežováním významu (a to je zcela zásadní v oblasti kognitivně pojaté sémantiky, lexikální i gramatické) se vychází nikoli z klasické, „aristotelské“ kategorizace, ale z **teorie prototypu**, resp. stereotypu. To znamená, že hledáme a charakterizujeme nejtypičtějšího představitele dané kategorie, toho, který má všechny důležité vlastnosti v ideální míře. Takový pohled na kategorizaci má pak značný vliv na pojetí a výklad významu – a právě zde se ukazuje i přínosnost kognitivně-kulturního přístupu k jazyku v oblasti zkoumání uměleckého textu.

Pocitování konotací je do jisté míry individuální a subjektivní. Mnohé je ovšem nesporně záležitostí sdílenou, intersubjektivní, a z mnoha důvodů by bylo dobré právě tyto složky významu, jdoucí „za denotací“, prozkoumat, uchopit a interpretovat – teoreticky i metodologicky. Tuto ambici strukturně pojatá lingvistika z pochopitelných důvodů neměla, i v otázkách významu ji zajímaly především – řečeno morrisovsky – syntaktické vztahy, vztahy znaků mezi sebou, vzhledem k sobě, v rámci systému, nikoli to, co vyplývá ze vztahu znaku směřujícího mimo systém: k uživateli, k obrazu „věci“ v jeho mysli, i v „mysli kolektivní“, která se vztahuje k určitému společenství uživatelů, tj. ke kultuře.⁵

---

⁵ Význam se postihuje na základě vymezení místa jednotky v (lexikálním) systému, v hierarchii jednotek významově nadřazených a podřazených a pak v linii jednotek souřadných, na základě rozlišujících rysů. Ve zkratce jde o aristotelskou definici *genus proximum – differentia specifica*. Např. *hlava* je podle strukturní slovníkové definice „horní, popř. přední, řídic. též centrální část těla živočichů (u lidí a u opic kulovitého tvaru), v níž jsou uložena nervová centra a počátek zažívací roury, popř. důležitá čidla (oči aj.)“ (SSJČ 1989: II/36). Nejbližší nadřazený druh je „část těla“, ostatní údaje uvedené v definici představují diferenční (specifikační) rysy. V tomto rámci se pak zkoumají např. vzájemné vztahy mezi synonymy, opozitnost aj. Také pojem příznakovosti vlastně vychází z tohoto pohledu: jeden člen systému je neutrální, druhý potom – ve srovnání s ním – tak či onak příznakový, má oproti neutrálnímu členu rys „navíc“.

Konotace jsou spjaty téměř výhradně s kognitivitou (resp. prožitkem) rodilých mluvčích (nebo těch, kteří mají k jazyku vztah jako rodilí mluvčí). Ti totiž prožívají jazyk „celým tělem“, ve významech slov je pro ně přítomna mj. i jejich smyslová a tělesná zkušenost (srov. VAŇKOVÁ 2003). Výstižně to vyjadřuje Z. Neubauer: „Korelátem slova v mateřtině není pojem, ale **prožitek**. Prožitek se také týče smyslu, avšak ne smyslu-rozumu, nýbrž smyslů tělesných – orgánů vnímání. To jsou ty »doušky a šalvěje«, které voní přímo kolem slov tak jako kolem vzpomínek. Zvuky, slova, obraty, věty a souvětí mateřtiny zpřítomňují, nesou, obsahují celé komplexy situací, skrze které jsme se s nimi poprvé setkávali – nebyloť tehdy ještě škatulek pro pojmy. Tu konkrétnost jsme ovšem také povětšinou zapomněli či nezachytili: nebyloť tehdy časové posloupnosti a map životních zkušeností. Ale trvá jejich masivní, mnohostranná, pestrá, solidní, neprůhledná tělesnost (*opacité, épaisseur*). Opouzdrila se a vytvořila jádro (*core*) měňavkovité buňky pojmu. Toto »jádro« obsahuje (v této cytologické metafoře) doslova »genetickou informaci« pojmu. Zajišťuje jeho kontinuitu a identitu, zatímco cytoplazmatická periferie pojmu-améby omývá svět svými dráždivými a citlivými výběžky abstrakce, vlnivými vibracemi eidetických variací své membrány vyhmatává smysl a panožkami (pseudopodiemi) svých metafor se přemísťuje (*meta-ferei*) po zkušenosti“ (NEUBAUER 1999: 88–89).⁶

III. KOGNITIVNÍ VÝCHODISKA A POEZIE

Pokud hovoříme o zkušenostním realismu a antropocentrismu jako východisku kognitivně a kulturně orientované lingvistiky a o tom, že kognitivismus spatřuje právě v jazyce zásadní svědectví o povaze a fungování lidské mysli, je jasné, že jde o přístupy inspirativní také v souvislosti s uvažováním o uměleckém textu a o umění vůbec. Také zkoumání jazyka jakožto obrazu světa vede k otázkám:

⁶ Připomeňme na tomto místě mezinárodní výzkum v oblasti srovnávací sémantiky, kognitivně orientovaný, který koordinovaly profesorky Grzegorzcykowa a Waszakowa z katedry polonistiky Varšavské univerzity. Protože mělo jít o nezvykle detailní studium několika konceptuálních oblastí (rozměry, barvy, mentální procesy), včetně kolokací a významových poloh okrajových a včetně velmi jemného postižení konotací, každý účastník výzkumu byl vždy současně rodilým mluvčím zkoumaného jazyka i erudovaným specialistou v jeho filologii: Polák polonista, Čech bohemista, Rus rusista apod. (srov. GRZEGORCZYKOWA – WASZAKOWA 2000–2003).

A co (z tohoto hlediska) básník? Co poezie? I tam se uplatňují představová schémata a „metafory, kterými žijeme“; a jak? Možné úvahy, otázky a odpovědi, a už sám horizont takto otevřený představuje zajímavou oblast uvažování jak pro jazykovědce, tak pro básníky a jejich vykladače.

Připomeňme dva z protagonistů lublinského bádání – jazykovědce A. Pajdzińskou a R. Tokarského. Ti od počátku věnují oblasti poezie zvláštní pozornost, ukazující, že i pro samu jazykovědnou sémantiku je zkoumání uměleckých textů velmi důležité. Jde totiž o neocenitelný zdroj dokladů konotací. Na námitky některých jazykovědců, že poezie je netypickou oblastí užívání jazyka, že je doménou individuálního a zvláštního, neběžného, a tudíž že se pro jazykovědné bádání jeví jako zdroj nevhodný a málo objektivizovatelný, lze odpovědět: Kdybychom exponované konotace nebyli schopni, ale spoň někteří z nás, vnímat a sdílet, kdyby nebyly intersubjektivní, kdyby nebyly opravdovou součástí významů, nedokázali bychom vysvětlit, jak je možné, že uměleckým textům (a nejen jim) rozumíme.

Studium konotací

Tokarski a Pajdzińska zdůrazňují, proč je zkoumání konotací prostřednictvím poezie důležité. Chceme-li popsat např. konotace spjaté s pojmenováním barvy modré, nepostačí to, co nám poskytnou doklady z běžných komunikačních sfér. Jazykový materiál sice poukáže např. k významu „cyanotický“ nebo „zjevně pocitující zimu“ (*rtę mu modrały; być zimou cały modry*), ale např. konotace „emocionální distance, chlad“ lze dobře doložit jen na textech uměleckých (srov. TOKARSKI 1996). Významovou charakteristiku „emocionální distance“ (případně doplněnou o „neosobní dokonalost“, „ideálnost“, „nedosažitelnost“, a to nejen ve smyslu prostorovém) můžeme nalézt i v mnoha českých uměleckých textech, třebaže v rovině jazyka – systému (např. ve frazeologii) odpovídající doklady chybějí.⁷

Seifertova báseň *Hora Říp* začíná slovy „Viděl jsem hory plné ledu, / však zpívat o nich nedovedu. // Jiskřily dálky nad hlavami / jak bledě modré drahokamy // Jímala závrať při pohledu, / zpívat však o nich nedovedu“ (SEIFERT 1960: 58). „Emocionální distance“ spjatá s atributy vysokých hor (led, dálka, mimolidská dokonalost, a také „bleděmodrost“) je postavena do kontrastu k „malému české-

⁷ Jejich nalezení v uměleckých textech však dokazuje, že tam in potentia jsou.

mu“ Řípu, k němuž může mít člověk silný citový vztah, váže k němu konkrétní prožitky domova, chce se mu při pohledu na něj „zpívat i plakat“. Vedle výmluvných veršů z Máchova *Máje* („po modrém blankytu bělavé páry hynou“), dokládajících sémantický rys dálky a vzdálenosti nejen ve „fyzickém“ smyslu slova, si vzpomeňme třeba také na text prvorepublikového šlágru *Modravých dalek volání...* (DVORNÍK – BRABEC 2000: III/12).

Jiný význam spjatý s adjektivem *modrý*, zjevně se rodící vlivem kulturních kontaktů se světem až v průběhu minulého století (angloamerický kontext, džez, blues), dokládají zejména populární písňové texty: např. u Jiřího Suchého se velmi často objevují spojení jako *modrá nálada*, *modrošedé blues* (sic!), vzpomenout můžeme ovšem už o generaci starší, Ježkovo, Voskocovo a Werichovo blues *Tmavomodrý svět*. Modrá tu konotuje melancholii, nostalgii, smutek (leckdy i v trochu ironizované poloze – srov. např. „vzduch je modrým nikotinem nasycen“ v Suchého písni *Život je pes*, srov. SUCHÝ 1969: 204), zejména (tematizovaně i implicitně) ve spojení s blues jako typem džezové písně či skladby. Konotace to jsou většinou pozitivní, potvrzující oblíbenost modré barvy, zcela ve smyslu písně Ondřeje Hejmy *Modrá (je dobrá)*: „Jako nálada když zahrajou / poslední kus / modrá je naděje láska i moje blues“ (DVORNÍK – BRABEC 2000: II/105).

Rekategorizace. Relativizace významů. „Básnické definice“

Jedním z velkých témat kognitivní lingvistiky je kategorizace. Otázky, zda kategorie existují objektivně, anebo jsou výsledkem lidské aktivity, proč kategorizujeme tak, a ne jinak apod., řeší filozofové už od dob antiky. V umění se podobně odnepaměti setkáváme s potřebou rekategorizace. Polemika s tím, že je nám uloženo vidět věci určitým způsobem, že jsou kontury našeho světa přesně dány v jazyce, ústí často v přetváření jazykových struktur. Vzpomeňme V. Holana: „Něco ve mně šeptalo: ten osud, ale ta život...“ (HOLAN 1968: 204). Kolizi mezi gramatickým rodem substantiva (mužským) a citěním zcela jiné vnitřní podstaty označovaného fenoménu („ženské“) řeší přeznačkováním: „ta život...“.

A. Pajdzińska mluví o specifičnosti „básnických definic“. V poezii se totiž často setkáváme s takovými vyjádřeními, která mají formální podobu definice: „láska je...“, příp. „láska není...“ To, co následuje za sponovým slovesem, může vypadat velmi různě, definice slovníkové to ovšem nepřipomíná, anebo jen velmi vzdáleně. Daný jev je nazřen nikoli „vědecky“, tj. např. prostřednictvím nejbližšího nadřa-

zeného pojmu a diferenčních rysů, ale prizmatem osobní zkušenosti, vlastního prožitku. Zásadní tu bývají smyslová data, útržky konkrétních situací, emocionálně důležité detaily, vystoupivší jako pars pro toto za celý pojem (srov. též PAJDIŇSKA 1993). Básnická „definice“ se pak ve skutečnosti vztahuje nejen ke svému „denotátu“, ale tím, že bere do hry nečekané atributy věci (často v kontextu velmi konkrétních situací, tak jak je smyslově prožíváme), tvoří nové souvislosti a proměňuje nebo dynamizuje, aktivizuje navyký pohled na daleko širší úsek světa. Kupříkladu rybník není v takové „básnické definici“ charakterizován jako „umělá vodní nádrž (napájená z pramene)“ (SSJČ 1989: V/209), jak stojí ve slovníku (definice encyklopedická by byla ovšem daleko obsažnější), ale takto:

rybníky voda obrácená naznak
uprostřed polí nebe ostříži
u hráze hromadí se pěna
špinavá jako vlna po stříži
(SKÁCEL 1996: 110)

Nezřídka se tematizuje sama relativita lidského posuzování reality dokonce jako primární (tj. „neví se nic, nebo jen to skutečně elementární“), srov. toto čtyřverší J. Skácela (které je jakousi parodií na „vědecký“ kontext uvažování):

střevíc je pravý nebo levý
člověk spíš bytost nežli věc
o lidské duši se nic neví
a jezevec je jezevec
(SKÁCEL 1996: 158)

Často se také, dodejme, v takové „definici“ bere do hry slovtvorná motivace slova a to, jak se lexikální význam vztahuje či nevztahuje k povaze pojmenovávané věci; nacházejí se možné souvislosti, motivační poukazy ožívají, tak jak to známe z lidové etymologie. Zde se však navíc reinterpretuje běžný obraz světa, dráha našeho rozumní je odkloněna z běžného směru: srov. např. „zátíší je co za tichem / čas hryže jako zrno myš“ (SKÁCEL 1996: 146) nebo:

velbloud je bloud jenž bloudí
tam kde je nouze o jabloně
pro velbloudátko hledá žížeň
hedvábnou hlavu k zemi kloně
(SKÁCEL 1996: 87)

V poezii se často reflektuje relativita lidského pohledu na svět.⁸ Člověk je jakoby uvězněn či zaklet pouze do jednoho způsobu vnímání světa: to jsou ony brýle (jazyk, kultura – ale pochopitelně nejen to, taktéž stereotypy dané osobní i kolektivní historií, individuálními i všelijak předanými komplexy aj.) a oči (lidské možnosti jakožto lidské: dané charakterem našeho tělesnění, povahou fungování smyslů apod.). Být „jinak“, myslet a cítit jinak je nám odepřeno. Mnozí se snaží rozrušit hranice smyslového vnímání a poznání; touha po totálním vnímání světa i možnost jeho dosažení je v běžném povědomí spojena se zážitky mystiků a umělců. Traduje se např. prožitek ovlivnivší Josefa Šímu. Jeho setkání s kulovým bleskem, se „zhuštěným světlem vytvářejícím svět, [...] světlem, jež se stalo hmotou“ (cit. podle LANGEROVÁ 1998: 11) bylo zásadním zlomem v jeho dosavadním pohledu na povahu reality i smysl vlastního snažení. Zážitek jednoty působí tak, že mnohé do té doby samozřejmě vnímané, cítěné a „myšlené“ opozice a podvojnosti mizí, padá rozlišení konkrétního a abstraktního, subjektu a objektu, „vnitřního“ a „vnějšího“, „reálně“ existujícího a „pouze“ myšleného, imaginárního: vše je součástí jednoty. To se pak musí projevit v uměleckém díle, v obrazu světa, který je jím utvářen, ve způsobu kategorizace apod.

Ale i jindy se tematizovaně (s různou mírou explicitnosti) v četných verbálních uměleckých textech odhalují schémata jako schémata, uvažuje se o konceptualizaci různých jevů, emocí, hodnot jako o něčem nesamozřejmém, relativním, nepřesném, a třeba i náhražkovém vzhledem k pravému poznání. Ukazuje se tu (třeba prostřednictvím navržení jiné, nové, básnické kategorizace a konceptualizace) dvojznačnost a paradoxnost světa (resp. běžného pohledu na svět).

V takových básnických reflexích se (na pozadí pevného ukotvení tematizovaných skutečností v jazykovém obrazu světa) s představovými schématy a pevně danými konotacemi nějak pracuje, převrací se, přeskupují, aktualizují.

Tak např. ve Skácelově básni s příznačným názvem *Umění metafor* (už dopředu regulujícím recipientovo vnímání tímto směrem) jde o konfrontaci věci a „slova“, resp. způsobu pojmenování dané věci. Jde vlastně o prosté konstatování, jakoby nevzrušenou oznamovací větu (kdybychom rezignovali na sémantiku nesenou veršovými

⁸ Relativita jako vztáženost k určitému horizontu, referenčnímu rámci.

předěly): v čínském metaforickém pojmenování se kulka dum-dum dává do souvislosti s otevírajícím se květem. Obraznost tedy, můžeme být udiveni, vychází z paralely mezi vizuálně vnímanými projevy obou věcí – které jsou díky konotacím spojeným s otevíráním květu podány obě jako (tradičně) „krásné“, bez ohledu na děsivý účel, k němuž je pojmenovávána věc určena.

Střelivu se zkoseným hrotem
kulkám dum-dum
říkají Číňané v obrazné své řeči
ty které otevrou se jako květ
(SKÁCEL 1996: 354)

Připomenout můžeme i jedno místo z Holanova válečného deníku *Hadry, kosti, kůže*, kde se rovněž tematizují názvy zbraní. Nejprve *tank*: tím, že se nečekaně rozpojí forma a význam slova – a možných významů daného zvukového komplexu se přdestře nečekaně několik, a velmi disparátních –, je cosi zásadního relativizováno: neotřesitelnost skutečnosti, kterou prožíváme lidsky, tj. jazykově, resp. se samozřejmou vírou, že věci jsou tak, jak jsou uloženy v naší a kolektivní – „jazykově“ konstituované – myslí.

- Zdokonalili jsme tanky.
  - Ale tank je v tibetštině genitiv plurálu a znamená kostelní korouhve.
  - Tanka jsou také tibetské peníze.
  - U Indiánů je to cisterna.
  - U Japonců jedna z lyrických forem.
  - Tanka v chorvatštině: tenká.
- (HOLAN 1968: 284)

Text pak pokračuje reflexí připomínající výše uvedenou Skácelovu báseň: tematizuje se tu pocit hrůznosti nad „metaforami, kterými žijeme“ i nad pojmenovacím cynismem jejich autorů a uživatelů. V metaforicko-metonymické zkratce se vyjevuje, že ani nejposvátější lidské hodnoty nezůstávají uchráněny před devalvaci, vše je vtlačeno do hry. Do jazyka i do skutečnosti, resp. do skutečnosti, která má pro člověka vždy jazykovou povahu.

- Zdokonalili jsme protiletadlová děla.
  - A jednotlivé jejich části pojmenovali úděsně: „kolébkový nosič“, „duše hlavně“.
  - Můj Bože, jistý typ výbušných motorů se jmenuje „Pegas“.
- (HOLAN 1968: 285)

Konceptuální (představová) schémata a jejich narušování

Co se týče tzv. konceptuálních schémat, uplatňují se v poezii stejně jako v běžné komunikaci – a zároveň i jinak. Tedy: principy jsou stejné, jsou podloží, na kterém se vše odehrává. V drahách, které nabízí běžná zkušenost a řečová (a kognitivní) kompetence, v rámci běžných pojmových polí, básník ovšem nachází jiné ústřední body, vystupují zde jako vrcholy (které se pak pojmenují slovem) jiné části reality, jiné špičky (téhož) ledovce. Slovy M. Červenky, nemusíme mluvit banálně o otci moderní biologie či jazykovědy, ale třeba o jejich matce, tetičkách, nemanželských dětech atd. To všechno se ovšem odehrává v rámci metaforické konceptualizace „teorie, koncepce, díla = lidé (ve svých biologických projevech, rodinných a rodových vztazích)“, která se běžně realizuje (kromě *duchovního otce teorie*) např. ve vyjádřeních *dílo se zrodilo.../zrod díla je spjat s...; teorie je neživotná/věčně živá; oživit/vzkřísit myšlenku toho a toho*.

Představové schéma „spojení“ je např. v češtině využito v bezpočtu frazémů a kolokací (viz výše). Na tomto pozadí je pak budována obraznost Skácelovy básně *Pouta* (mimochodem si můžeme povšimnout začátku básně, realizujícího formu „básnické definice“, jak o nich byla řeč výše):

Dětství je to co dávno kdysi
bývalo a dnes ze sna visí
jak provázek a zbytek pout
jež lze a nelze rozetnout

Třeba nám život jinak káže
kdo moudrý je ten nerozváže
motouzek, co nás s dětstvím spíná
a krásná pouta neroztíná
(SKÁCEL 1996: 262)

V moderní poezii se ovšem v souvislosti s představovými schématy nebo jazykovými realizacemi konceptuálních metafor setkáváme nejen s aktualizacemi tohoto typu, ale často též s paradoxním obrácením znamének, s dvojznačností, jakoby zenovým kóanem apod. – alespoň u J. Skácela. Podívejme se např. na to, v jakých polohách se může objevovat schéma „nádoba“ (srov. výše).

Vcelku „klasická“ realizace tohoto schématu se ukazuje ve Skácelově básni *Protější země*: člověk ve své vnitřní podstatě = zrno, v tomto rámci pak (mrtvé) tělo = slupka, pleva, čili něco nepodstatného,

co ukrývá (i zakrývá) *tvrdé zrno* – duši; přitom je důležité i ono „vymnutí“ zrna z plevy (srov. též konotace a symbolický, zejm. biblický význam zrna a plevy).

Smrt je jen jednou jedenkrát a navždy
a mrtvé tělo pleva
ze které duše byla vymnuta
jak tvrdé zrno
(SKÁCEL 1996: 76)

Vzpomeňme též Skácelovu báseň *Snímání posmrtné masky*, kde se schéma nádoby evokuje ještě jinak: s připomínkou heideggerovského paradoxu, že smyslem džbánů je ono prázdno, obkroužené stěnami (podobný obraz se nachází i v kontextech staročínských); stejné je to s posmrtnou maskou, která může být rovněž interpretována jako slupka, skořápka nebo stěna nádoby zbylá po vzácném lidském „vnitřku“.

Užitek nádoby netkví však v hlině
Tak jak ji zformoval hrnčířský kruh
Co oheň vypálil v tvar
Je schrána a násilím pojatý prostor

To vskutku skutečné prázdno
Co činí ochranu vzácného vína
Snímáme s vědoucí tváře
Až zase po horách chodívá smrt
(SKÁCEL 1996: 217)

Schéma nádoba (*container*) zahrnuje ovšem širší třídu jevů než jen to, co v češtině běžně pokládáme za nádoby: jde tu i o domy, místnosti apod., o vše, co má nějaký vnitřní prostor, zřetelně oddělený od vnějšku. Uplatňuje se zde v různých modifikacích slovní zásoba jako: *uvnitř* × *venku*, *plný* (něčeho) × *prázdný*, *dno*, *zdi*, *zavřít* × *otevřít*, *vstoupit do...*, *být v...*, *dostat se do/z...*, *vyjmout z...*, *schovat se v...*, *vložit do...* apod.

Co se týče paradoxních realizací schématu „nádoba“, připomenout musíme i jeho vázanost na pojímání „slova“, „řeči“ apod.: i v běžné poloze českého (a nejen českého) jazykového obrazu světa se slovo ukazuje jako nádoba: srov. *prázdňá slova*, *slova plná smutku*, *v těch slovech bylo zoufalství* aj. (srov. též MACKIEWICZ 2001). V tomto smyslu se schéma nádoba (ovšem jako nosný paradox) uplatňuje ve čtyřverší o nutnosti hledat „neexistující“, jež vrcholí veršem o *bezedných* slovech:

hledejme hledejme včerejší den
 hledejme kámen na kterém roste vlna
 v lebedě zvon a na rybníku len
 bezedná slova po samý vrch plná
 (SKÁCEL 1996: 183)

Podobný paradox najdeme i v básni o „básnících zakázaných zažíva“, kde „těžká voda v řece zapomnění / ta voda bez dna na dno zamrzá“ (SKÁCEL 1996: 351).

V následujících známých čtyřverších se (po obrazech „bezedného dna“) obraz nádoby-budovy proměňuje v „plné prázdno“, které něco zásadního tvoří, dotváří a završuje, a zase naopak.

...
 to prázdno které tvoří dům
 je obklíčené nevidí
 a zbývá i když strhnou krov
 a zboří kolem ticha zdi
 (SKÁCEL 1996: 180)

...
 všechno se jednou probolí
 na vlastní dno a zmizí strach
 krásné jsou staré stodoly
 prázdne po dávných úrodách
 (SKÁCEL 1996: 146)

Nakonec uvedme ještě úryvek z Holanovy *Terežky Planetové*; schéma „život = nádoba“, za normálních okolností vcelku banální (o životě nebo osudu se běžně mluví jako o *plném* [něčeho], či *prázdném*, *naplněném*, či *nenaplněném*), je překvapivě aktualizováno: v dichotomii náplně a plnosti vyvstává bohatství dvojího proudu konotací, které odhalují dvojí možnou povahu osudovosti, o kterou v celé skladbě jde: trpnost, přijetí a nesení (vnuceného) údělu, anebo možnost aktivity, vlastního, organického sebeutváření, růstu k plnosti; ta je zde ovšem spatřovaná jako víceméně nerealizovatelná:

Život! ... Je to vždy něco z výše
 vnuceného, ba náplň spíše
 než organicky vyrostlá
 plnost...
 (HOLAN 2002: 76)

Konceptualizace řeči v poezii: tělesnost, metafora, konotace

Podívejme se – abychom uvedli kromě jednotlivých sond i příklad komplexnější interpretace – na téma řeči, jak může být ztvárněno v poezii: v souvislosti se svým běžným jazykovým obrazem v češtině i (v jistém smyslu) na rozdíl od něho. Půjde tu o pohled na *Krysí hnízd* M. Topinky; jeho interpretaci zde ovšem prezentujeme pouze velmi částečně, prostřednictvím několika úryvků, protože jsme vedeni jiným cílem.

V českém obrazu světa (a nejen v českém) jsou hlavními reprezentanty mluvení a řeči *ústa* (*pusa, huba*) a *jazyk*.⁹ Je to tak pochopitelně i v poezii, ale tam – např. právě u M. Topinky – se setkáváme s mnohem zajímavější situací, platnou zcela jistě nejen v souvislosti s ústy a mluvením.

Do hry totiž vstupují kromě běžných, ve frazeologii i jinde exponovaných a výše už jmenovaných částí mluvidel, také jiné součásti této pojmové oblasti: kromě *úst a jazyka* též *rty, zuby, hrdlo*, a zejména *hrtan*. Právě ten figuruje v *Krysím hnízdě* z mluvidel nejnápadněji: jako místo, kde vzniká, resp. kde sídlí (moje) řeč. Řeč zde vystupuje – v rámci průniků několika svých konceptualizací (viz dále) – takřka jako součást těla, těla ve smyslu živého a žitého organismu, a je cítěna a prožívána velmi exponovaně. Někde je vztah hrtanu vzhledem k řeči specifickou metonymií: hrtan je kýmsi stále zraňován, v něm a na něm se odehrává to, co vlastně „patří“ řeči; jsou to fyzické útoky, mučení, působení bolesti („hrtan na skřípci“ – TOPINKA 1970/1991: 60; „vandrujou tu tři řezníci, / dřou mi hrtan při měsíci – IBID.: 30; „krysky mi už lezou krkem / hryžou v hrtanu – IBID.: 115). Současně je hrtan také místem, jímž je ich přítomno v „krysím hnízdě“ – a právě to je (mj.) obrazem zvláštního prostoru řeči. „Až po hrtan / jsem zavrtán v krysím hnízdě“ (IBID.: 12), stojí v textu.

Hrtan je místem, kde se ich samo nachází (a, slovy V. Linhartové, „stává se řečí“).

Jsem v hrtanu,
uvnitř hmoty slova, ale zároveň i **mimo** tuto hmotu.
Z toho vzniká nová citlivost, ke slovu, gestu, tvaru i
zvuku.
(IBID.: 38)

⁹ Podobně např. hlava představuje myšlení, rozum, vzdělanost apod., ruka konání, práci, zručnost, ale i pomoc, nohy přemísťování, srdce citlivost a cítění, altruismus a vlastní podstatu člověka (srov. VAŇKOVÁ A KOL. 2005).

Upozorněme v této souvislosti nejen na *hrtan* jako na zvláštní, v souvislosti s řečí běžně netematizovanou část mluvidel, ale i na *hmotu slova*.

Slovo je v obrazu světa, jaký představuje čeština, často konkretizováno, ba přímo zhmotněno do pevného skupenství zcela běžně. Slova bývají např. *velká, ostrá, zraňující, těžká*, třeba i *zlatá* nebo *medová*, slova se dají *utrousit* nebo za ně může být někdo *chycen*. To vše implikuje jejich hmatatelnost a „hmotnost“ (nebo spíše „hmotitost“). V Topinkově textu je obraz slov jako hmotných objektů doveden ještě dál, až k reflexi. A pokud „hmotu slova“ ich nejen reflektuje, ale přímo tělesně cítí, pokud se nachází zároveň „uvnitř“ i „mimo“ ni (a vlastně zároveň i je touto hmotou, stává se jí), pak tedy opravdu „vzniká nová citlivost“. Vzpomeňme na Šímovo zhmotnělé světlo, na zážitek jednoty s veškerenstvím, na splynutí subjektu a objektu.¹⁰

Vraťme se však ještě k tělesným orgánům spjatým s řečí. Zastavme u **jazyka**. Zastupuje mluvení, ale v jazykovém obrazu světa je též reprezentantem dalších skutečností: zejména jídla a rozlišování chuti (*mlsný jazýček; válet na jazyku víno*), a je-li vyplazen, pak i vrcholné námahy, bytí na pokraji sil (*stihnout něco s vyplazeným jazykem; mít jazyk na vestě*): tento význam je spolupřítomen i ve frazému *mít smrt/duši na jazyku*. Právě on se aktualizuje v následujícím úryvku, a to tak, že se tu spolu stýkají proudy konotací vycházející ze dvou oblastí s jazykem spjatých. Jednak je to jazyk jako sídlo řeči, zdroj slov, místo, odkud vycházejí/kde se rodí slova, jednak orgán prozrazující (pokud je vyplazen) fyzickou bezmoc a vyčerpání, ztrátu kontroly.

Smrt na jazyku je zde smrtka-bytost, sedící na jazyku (resp. kolem něho omotaná). Rekonkretizací je frazém proměněn v jádro příběhu, epizován a rozvinut. Smrt-smrtka, drobná zákeřná šelma, si z jazyka „saje slova“, aby se vyživila, stejně tak jako upír vysává krev – životodárnou tekutinu, jejímž postupným úbytkem oběť chřadne a hyne, zatímco parazit sílí; zde je oběť zbabována (možnosti) řeči, stejně existenčně (a existenciálně) zásadní.

Jazyk na dva uzly,
smrtku **ovinitou** kolem kořenu.

¹⁰ Mimochodem, pojem „nové citlivosti“ je u Topinky jedním z klíčových dodnes, a v intencích výše uvedených konceptualizací se pohybuje i v současných textech, zejména ve sbírce *Trhlina*.

„Už přes týden
mám smrt na jazyku.
Saje si slova a bachratí. Na Lucii
jsem ji vyškemral, ještě
útlou a tenkou, říká se přece, Lucie
smrti upije.
K ránu se jazýček povlékl hro-
ty, a smrtka povolila. Než bys řekl švec,
chňapla po mém vláčném jazyku. Hýčkám
jí víčka, ale škrábe, drápe, pazourky.
Začala
vysávat.
Slova. Bezuzdně a bezostyšně, slo-
vo, zrno, bez rozdílu.
Na jazyku zbyly plevy,
bílý povlak na jazyku.
Ani slůvka, ani hlásku,
potvůrka nescípla. Mlčí a čeká; a jazyk
už sotva
nadzdvihnu.
Zbývá pár slov.
(TOPINKA 1970/1991: 25–26)

Běžná konceptualizace řeči (resp. textu, aktuálního mluvení) využívá zdrojové oblasti charakterizovatelné jako „práce s nití, vláknem, tkaninou“ (*řeč se odvíjí; navázat na něčí řeč; motat/plést slova...*; srov. též etymologii výrazu *text*). V následující části básnického textu je ve spojení „řeč se odvíjí“ odhalena lexikalizovaná metafora; je demetaforizováno, a tím remetaforizováno. Děje se tak dotvořením jednoho z možných kontextů, v nichž spojení „řeč se odvíjí“ může fungovat v primárním významu: do prostoru krysího hnízda je instalován kolovrat – nástroj „odvíjení“, předení, sprádání. Navíc jsou tu přítomny specifické předměty, s jejichž pomocí má být řeč ve své „odvíjející se“, lineární podstatě sledována, reflektována, nahrávána, natáčena.¹¹

...řeč se odvíjí
(Kolovrat se pohání šlapadlem.
Ke kolovratu
je připojen magnetofon a filmová kamera.)
(IBID.: 111)

¹¹ Napětí tu vzniká mj. i nesourodostí kolovratu a moderní snímací techniky.

Kdo však přede? – mohli bychom se zeptat po subjektu. Odpovědí by bylo: „Tu a tam / předu řeč já, / tam a tu krysky“ (IBID.: 121). Subjekt a objekt/objekty se zde proměňují a splývají vjedno. A vůbec: všechno se přelévá a stává tím a zas oním, a zpátky. Já jsem já, krysky, slova, řeč. Řeč je já, (můj) hrtan, (můj) jazyk, smrtka na něm sedící (a mě vysávající), krysky-slova, celé krysí hnízdo.

Ano, krysí hnízdo je především zcela zvláštní prostor, konstruovaný celým textem; leckdy se zdá, že jde přímo o prostor-řeč nebo prostor řeči, „text-obydlí“ (jak je zde vícekrát explicitně řečeno). Krysky bývají často přímo ztotožněny se slovy („krysky slova, krysky útržky textů...“ – IBID.: 9), jindy se ovšem od nich odlišují, všelijak s nimi zacházejí, „chroupají torsa textů a slůvka pro potravu“ (IBID.: 9), „hltají slovo za slovem“ (IBID.: 87) nebo „křupou kůrku slov“ (IBID.: 112); všude kolem se povalují útržky slov, stejně jako nejroztodivnější předměty, staré hadry, harampádí, špína, odpadky různého charakteru. Slova jsou někdy stejného řádu s kryskami, jindy jsou jejich potravou, a zase jindy čímsi zcela jiným, svěbytným. Hranice mezi „cílovými“ a „zdrojovými“ oblastmi by se dařilo vymezit jen velice těžko.

Podobné je to s řečí. Kdybychom to však chtěli hodně zjednodušit a shrnout, řeč je v *Kryším hnízdě* konceptualizována zejména prostřednictvím těchto významových okruhů:

- Řeč jako **materie, hmota**; pokud jde o slova, tedy **diskrétní předměty**, které tuto materii tvoří. Často jsou slova (resp. řeč) konceptualizována jako **nástroje**, jimiž je možno zranit („slova nože“ – IBID.: 66): „Slova jsou ostrá / rozbité sklo slov, střepy slov. / Tak blízko řeči, že řeže. / Řeč řeže při předení, / řeže i v hrtanu“ (IBID.: 11).
- Řeč jako **vlákno, nit** (vzniká předením).
- Řeč spatřovaná (a cítěná) ve své vázanosti na **subjektivně žitou tělesnost** (ústa, jazyk, hrdlo, hrtan), dokonce s vlastní tělesností spjatá. Srov. též např.: „Na figurálním podkladě stopy pořezání, / kapky krve – kapky řeči“ (IBID.: 99).
- Řeč jako **obydlí, zabydlený prostor** (krysky tam běhají a dělají nepořádek, způsobují chaos, obydlí je neútné, plné haraburdí, odpadků apod.). To pak dává možnost projektovat i „zářečí“ jako prostor zcela jiný (ale s prostorem řeči i života souvztažný, tak jako spolu souvisí potenciální a reálné, nevědomé a vědomé, neprojevené a projevené).
- Řeč jako **bytost**: „nehory nemory / svrbí mě jazyk / řeč na smrt bleďá / zase by jedla“ (IBID.: 119).

Připomeňme v souvislosti s výše citovaným („řeč na smrt bledá...“), že sémantická oblast jídla, procesu přijímání potravy apod. je v *Kryším hnízdě* nápadně exponována. Stejně silně jako **jídlo** (nebo ještě silněji) jsou přítomny snad už jen dvě další tematické (a smyslotvorné) okruhy: **smrt** (a různé krajní polohy fyzické existence) – a **řeč**.

Propojení těchto tří oblastí („zdrojovo-cílových“, fungujících „metaforicko-metonymicky“) souvisí s faktem, že orgány přijímání potravy jsou těsně provázány s ústrojím dýchacím a fonačním, resp. s mluvidly. Ústa a jazyk, krk/hrdlo, hrtan, nosohltan jsou orgány zcela zásadními pro přežití i pro náš kontakt a propojenost s okolním světem, jde o orgány života a smrti. Také jazykový obraz světa jejich důležitost i polyfunkčnost potvrzuje a dokládá. Ústa a jazyk, krk, resp. hrdlo figurují v mnoha frazémeh spjatých významově se **smrtí, s fyzickou existencí a jejím ohrožením či zánikem** (*mít smrt/duši na jazyku; přijít o hrdlo/krk; jde mu o krk/o kejhák*), s **únavou a vyčerpáním** (*mít jazyk na vestě*), s **dýcháním a vydáváním hlasu**, resp. s nemožností dýchat či promluvit (*zadrželo se mu hrdlo; stáhl se mu krk*, srov. též *škrtit (se)/dusit se; přiškrce-ný/přidušený hlas*). V *Kryším hnízdě* se – v souvislosti se žravými, po potravě se pídícími, a také zlomyslnými a fyzicky zraňujícími kryskami – silně tematizuje právě smrt, a to nejčastěji ve vztahu k ústům, hrdlu, hrtanu. Smrt je většinou personifikována: „Sedm skřivanů pečených, na rendlíku smažených; smrt mi leze do hrtanu“ (IBID.: 92). Nebo: „jazyk bolí od mluvení. Smrt mi leze do hrdla“ (IBID.: 71).

Ke zvláštnímu efektu dochází mj. tím (znovu, tak jak už bylo naznačeno v souvislosti s „jazykem“), že se zde prolínají a vzájemně provazují tu dvě, tu tři konceptualizace. Explicitně nebo implicitně se různé sféry (se zmnožeností oblastí „zdrojových“ a „cílových“) propojují, resp. někdy též vzájemně relativizují nebo ironizují, dávají vzniknout novým kontextům.¹² Srov. např.:

Slova mi krá-
její rty, na řezanku, na vřetánku.
Pavoučím jazykem předu řeč, koudel kouří hoří.
Od kloubu ke kloubu ubývá prstů.
(IBID.: 54)

¹² To ovšem platí bezesporu nejen pro tento básnický text.

Dále: Všechno se odehrává i neodehrává „ve mně“, v mém těle (hrtanu) i mimo ně (něj). Prožitky fyzického utrpení a bolesti směřují pozornost k subjektivně tělesnému prožívání, k němuž je řeč primárně vázána; konstruování prostoru-místa vedle toho dává možnost epizace, příběhové „odehrávání se někde“. Popisováním „místností“ prostřednictvím pokynů pro instalaci věcí do prostoru nabývá text environmentální povahy: vysílá signály k takovému a nikoli jinému vnímání, vede recipientovu pozornost jako při systematickém, pozorném prohlížení specifického prostoru.¹⁵

ZÁVĚREM

Chtěli jsme jen ukázat, jak se v pohledu na básnický text mohou uplatnit východiska kognitivní lingvistiky a její přístupy k významu – a kde se poezie sama (jakožto způsob poznání) s kognitivně orientovaným uvažováním stýká. Možná se časem prostřednictvím nástrojů, jež může interpretaci poezie poskytnout kognitivní lingvistika a zkoumání jazykového obrazu světa (i toho „básnického“), podaří zpřesnit, uvést do jiných kontextů či rozvinout tradiční pojmy jako místa nedourčenosti, pojmenování básnické, sémantické gesto, dění smyslu, významové ovzduší.

Může k nim však ještě přibýt pojem či pojmy nové, beroucí v úvahu procesy spjaté s reflexí toho, jak řeč v součinnosti s tvůrcem, resp. tvorbou (a interpretací) uměleckého textu zakládá, utváří a proměňuje naši zkušenost světa i nás samých – a jak to souvisí s naší lidskou kognitivitou: v kontextu tvořeném pojmy jako konceptuální schéma, kategorizace, význam, konotace.

V neposlední řadě se totiž do běžné řeči i do „řeči poezie“ dostává též tematizace a reflexe toho, jak vlastně vnímáme svět a věci, jak prožíváme, jaká schémata se v našem vidění reality uplatňují, jak mluvíme a jak (řečově) světu rozumíme. Jaké je naše předporozumění jakožto předporozumění, tak samozřejmé, protože bez odstupu, nerefléktované, v nás rozptýlené, a v této rozptýlenosti dobře uložené, a zároveň připravené k okamžité evokaci, vznikne-li příležitost a potřeba, jsme-li osloveni např. básnickým textem.

---

¹⁵ Tady bychom však už směřovali ke komplexnější interpretaci textu, a na tu se zde nemůžeme soustředit.

Pokud se v poezii rekategorizuje, remetaforizuje a rekonceptualizuje to, co je v běžném jazyce viděno jako zcela banální a samozřejmé, připomíná to trochu „převrácený svět“, stálé zpochybňování jistot, včetně údivu nad závratnou možností problematizovat. Takový postoj bývá odedávna spínán s filozofií. V poezii však (alespoň v drobných fragmentech, jako *pars pro toto*) všechny tyto „re-“ akty nové modely světa nejen promyšlejí, ale zároveň tvoří.

■ PRAMENY

HOLAN, Vladimír

1968 *Babyloniaca. Sebrané spisy sv. 9*, ed. Vladimír Justl (Praha: Odeon)

2002 *Příběhy: Spisy 7*, edd. Vladimír Justl, Pavel Chalupa (Praha – Litomyšl: Paseka)

SEIFERT, Jaroslav

1960 *Maminka* (Praha: SNKLHU)

SKÁCEL, Jan

1995, 1996 *Básně I, II*, ed. Jiří Opelík (Brno: Blok)

SUCHÝ, Jiří

1969 *Písničky (Klokoči, Motýl, Pro kočku)* (Praha: Československý spisovatel)

TOPINKA, Miroslav

1970/1991 *Krysí hnízdo* (Praha: Mladá fronta)

DVORNÍK, Petr – BRABEC, Jiří (edd.)

2000 *České a slovenské hity 20. století II, III* (Cheb: G&W)

SSJČ

1989 *Slovník spisovného jazyka českého I–VIII*; druhé, nezměněné vydání, edd. B. Havránek a kol. (Praha: Academia)

■ LITERATURA

ANUSIEWICZ, Janusz

1995 *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki* (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego)

APRESJAN, Jurij Derenikovič

1995 „Obraz člověka po daným jazyka: popytka sistěmnogo opisanija“; *Voprosy jazykoznanija* 1, s. 37–67

ARUTJUNOVA, Nina Davidovna

1999 *Jazyk i mir čeloveka* (Moskva: Jazyki russkoj kultury)

BARTMIŃSKI, Jerzy

1990 „Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata“; in J. Bartmiński (ed.): *Językowy obraz świata* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), s. 103–120

BARTMIŃSKI, Jerzy – TOKARSKI, Ryszard

1986 „Językowy obraz świata a spójność tekstu“; in Teresa Dobrzyńska (ed.): *Teorie tekstu. Zbiór studiów* (Wrocław: Ossolineum), s. 72

CASSIRER, Ernst

1996 *Filosofie symbolických forem. I – Jazyk* (Praha: OIKOYMENH)

GRZEGORCZYKOWA, Renata – WASZAKOWA, Krystyna (edd.)

2000, 2003 *Studia z semantyki porównawczej I, II*. (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego)

HOGENOVÁ, Anna

2002 *Kvalita života a tělesnost* (Praha: Karolinum)

JANDA, Laura

2004 „Kognitivní lingvistika“; in: Lucie Saicová Římalová (ed.) *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*, přel. L. Saicová Římalová (Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta), s. 9–58

JOHNSON, Mark

1987 *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason* (Chicago – London: University of Chicago Press)

KRATOCHVÍL, Zdeněk

1994 *Filosofie živé přírody* (Praha: Herrmann a synové)

LAKOFF, George

1987 *Women, Fire and Dangerous Things* (Chicago – London: University of Chicago Press)

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark

1980 *Metaphors We Live By* (Chicago – London: University of Chicago Press)
2002 *Metafory, kterými žijeme*; přel. Mirek Čejka (Brno: Host)

LANGEROVÁ, Marie

1998 *Fragmenty pohybu. Eseje o české poezii* (Praha: Karolinum)

MAĆKIEWICZ, Jolanta

1999 *Słowo o słowie. Potoczna wiedza o języku* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego)

NEUBAUER, Zdeněk

1999 „Chvála mateřštiny – lingvistický exkurs“; in Ivan M. Havel – Martin Palouš – Zdeněk Neubauer: *Svatojánský výlet* (Praha: Malvern – B. Just), s. 87–91

PAJDZIŃSKA, Anna

1990 „Antropocentryzm frazeologii potocznej“; *Etnolingwistyka* III, s. 59–68

1993 „Definicje poetyckie“; in Jerzy Bartmiński, Ryszard Tokarski (edd.): *O definicjach i definiowaniu* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej)

PAJDZIŃSKA, Anna – TOKARSKI, Ryszard

1996 „Językowy obraz świata – konwencja i kreacja“; *Pamiętnik Literacki* LXXXVII, č. 4, s. 145–158

PATOČKA, Jan

1995 *Tělo, společenství, jazyk, svět* (Praha: ISE)

ROOSEVELTOVÁ, Anna C.

2003 „Transdisciplinární věda“; *Vesmír* LXXXII, listopad, s. 657

TOKARSKI, Ryszard

1995 *Semantyka barw we współczesnej polszczyźnie* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej)

2001 „Słownictwo jako interpretacja świata“; in Jerzy Bartmiński (ed.): *Współczesny język polski* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), s. 343–370

VAŇKOVÁ, Irena

1999a „Kognitivně-kulturní inspirace z Polska“; *Slovo a slovesnost* LX, s. 214–224

1999b „Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa“; *Slovo a slovesnost* LX, s. 283–292

2003 „Čtyry doby B. Němcové. Barevnost a barvy v českém obrazu světa“; *Česká literatura* LI, č. 1, s. 51–59

VAŇKOVÁ, Irena a kol. (Nebeská, I. – Saicová Římalová, L. – Šlédrová, J.)

2005 *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Praha: Karolinum)

■ RESUMÉ

The first two parts of this article outline the context of cognitive and cultural linguistics. It discusses, first, its starting point in empirical realism and anthropocentrism and its conception of the universal and the relative. It then briefly explains the basic concepts and the bases of this approach to language and the human mind: the linguistic picture of the world, corporeality, conceptual metaphor, and categorization (particularly in connection with linguistic meaning).

The third and most important part of the article demonstrates, on using examples from the poetry of Holan, Skácel, and Topinka, the stimuli that might link cognitive experience with the conception of the poetic text, and thus aid the interpretation of poetry. This is primarily a matter of connotations. According to the chief representatives of cognitive-cultural linguistics, the Polish scholars Ryszard Tokarski and Anna Pajdzińska, poetry provides ample evidence, from the point of view of semantics, for verbal connotations that are otherwise unregistrable. This implies processes of recategorization and the relativization of normal functional meanings, which are most blatant, in Pajdzińska's terms, in "poetic definitions." Re-evaluation and relativization apply also to normal conceptual schemes. Here, I write about "linking" and "container." The last part of the article concerns the conceptualization of speech, as it may be interpreted on the basis of Miloslav Topinka's collection of verse *Kryší hnízdo* (Rat Hole).